

מעמדה של העברית המקראית המאוחרת בין לשון המקרא ללשון חכמים *

מהו יחסה של לשון חז"ל אל לשון המקרא הקלאסית? שאלה זו העסיקה את אבא בנדויד במשך שנים רבות, ובשל כך חייב עולם המחקר תודה מרובה לבעל היובל, שהאיר פילות רבות ואולמים חשכים בנושא זה. קאות של הערכה עמוקה למפעלו המחקרי, ברצוני להגיש עיון פרוגרמאטי בשאלה הקשורה בטבורה לעניין זה: האם העברית המקראית המאוחרת (להלן: עמ"ם) אינה אלא לשון חז"ל בתחפושת מקראית?

בדבריי אלה אני מבקש לריב את ריבה של הלשון ששימשה את אבותינו בתקופת הפרסית וההלניסטית (בשליש האחרון של תקופת המקרא) ולהציגה בשורה אחת עם לשון המקרא הקלאסית ולשון התנאים.

עקב העדנה שהיתה לחקר עמ"ם בשנים האחרונות,¹ קנתה לה שביתה הדעה שלשון זו אחת חורגת היא, אפיגון, תקופת מעבר בין 'תור הזהב' המקראי מחד גיסא לתקופת הזוהר של לשון חז"ל מאידך.² על-פיה עשויה עמ"ם מקבצי יסודות של דקדוק ומילון מהלשונות השכנות (אכדית, פרסית, ארמית ואף לשון חכמים) המורכבים על לשון המקרא, ואילו היסוד העצמאי והמקורי שבה זעום הוא ומסופק.³ גם אותם הרואים בעמ"ם את החוליה המקשרת בין המקראית ולשון התנאים ממעיטים בחשיבות ייחודו של הרובד המקראי המאוחר.⁴ לפיכך ראיתי להרים על נס את חלקם הגדול של יסודות הלשון המקראית המאוחרת, שאין להם אח במקראית ואין להם המשך בלשון התנאים.

* הדברים נאמרו בעיקרם ביום העיון לציון מלוא 50 שנה לחוג ללשון העברית ולרגל יובל ה-60 של האוניברסיטה העברית והמכון למדעי היהדות, ביום ח' בסיון תשמ"ה (1985.5.28).

1 ויזכרו לשם דוגמה פרק 'העברית הספרותית בימי הבית השני', בתוך ספרו של א' בנדויד, 'למ"ק ול"ח', עמ' 60-94, וכן פרק 12 במהדורה הקודמת של ספר זה, משנת תשי"א, עמ' 69-73; פולצין, עברית; א' הורביץ, בין לשון ללשון; *idem, A Linguistic Study of the Relationship between the*

Priestly Source and the Book of Ezekiel, Paris 1982

2 ראה למשל אצל גוניוס בדקדוקו, סעיף 2u; וכן ח"א גינוברג, הלשונות השמיות, עמוד 68.

3 לאחרונה חזר על כך א' הורביץ במאמרו המסכם 'הלשון העברית' ובמיוחד בעמ' 212, 223.

4 כגון מ' בר-אשר, אחדותה ההיסטורית, עמ' 93; 'הדמיון שיש בין לשון המשנה ובין לשון הספרים המאוחרים במקרא קושר אותה קשר בל יינתק ללשון המקרא'; וכיו"ב שם, עמ' 98.

א

כדי להגיע לתמונה מהימנה של יסודות הלשון המאפיינים את עמ"ם ומברילים אותה מהמקראית, גזרתי על עצמי סייגים אחדים:

א. מפני שהיקפה של ספרות המקרא המאוחרת אינו מוגדר די הצורך, נכללו בבדיקה זו אותם ספרים שאליבא דכוליה עלמא משקפים הם את עמ"ם. ושאר עדויות מספרים שאין הסכמה כללית ביחס לזמנם או טיבם נלקחו בחשבון רק כאשר נתמכו בעדים נוספים. הנה לכאורה ניתן היה לצרף לרשימת המלים המייחדות את עמ"ם, ואין להן המשך בלשון התנאים, שפע מלים "ארמיות" המזדמנות בשיר השירים ובאיוב: אָמֶן, בְּרוּחִים, תְּרַפִּים, פְּחָל, מְלֵאֲתָא, סְהָר, סְתִי; אֲחֻהָ, גְּלָד, דוּ"ץ, זח"ל, קָפָן, פְּתָר, ער"ק. אף-על-פי-כן לא נכללו אלה ושכמותן ברשימה זו משום שזמנם של ספרים אלה מסופק.⁵

ב. ברשימת הצורות המייחדות את עמ"ם לא נכללו כרגיל אלה המזדמנות בספרים המאוחרים, אם יש עדות כלשהי למציאותן גם בספרים הקדומים.⁶ אף-על-פי-כן נכללו כאן אותן צורות-לשון השייכות לנחלת העברית הקדומה ואשר חידשו נעוריהן בעידודה של הארמית הממלכתית, כגון אֲתִי;⁷ ויש אף כאלה שלא היו זרות כלל למקראית, אך שכיחותן עלתה מונים רבים בעמ"ם, כגון: מלכות, זע"ק.

ג. לא נכללו ברשימה זו צורות-לשון המזדמנות בספרים המאוחרים שהסבירות גבוהה שאך באקראי לא נודמנו בספרות הקדומה, כגון: טחנה (קהלת), נב"ח (יש' נו), דל"ף (תה' קיט, קהלת, איוב); ויש צורות אשר האוגריתית (והפניקית) מעידה על קדמותן הרבה, אך זכרן בעברית בא לראשונה בספרות המקרא המאוחרת, כגון: שת"ע, כש"ר, מְחַצְבָּת, קִבְעַת, לְחִיזָת (= לקומם הריסות).⁸

ד. מלים וצירופים המזדמנים בספר אחד בלבד, קשה להחליט אם יכולים לשמש עדות לנוהג כללי בלשון המאוחרת, או שמא עניין הם לסגנונו המיוחד של הכותב,

5 אף מחזור סיפורי אלישע המשופע במלים "ארמיות" אינו נכלל כמובן ברשימת הספרים המאוחרים.
6 כך למשל הנוסחה 'כל אשר חפץ עשה' ודומותיה, אשר א' הורביץ דן בהן במאמרו 'The History of a Legal Formula', VT 32 (1982), pp. 257-267 לא נחשבה כמאוחרת משום שיש דומה לה במל"א ה: כב: 'אני אעשה כל חפצך'.

7 קוטשר מכנה תופעה זו 'פאטה מורגאנה של "ארמאיומים"' (מגי"ש, עמ' 20).

8 הנה עוד דוגמות לצורות מאוחרות לכאורה: 'להעלות על... את...'. — בהוראת גרימת התקפה כנגד — נמצא רק בספרים המאוחרים (ירמ' נ: ט; יחז' טז: מ; כג: מא; כו: ג ודה"ב לו: יז). אך יש להניח שאך מקרה הוא כי 'לעלות על' בהוראת 'להתקיף' שכיח בספרים הקדומים. הצירוף 'להקשות עורף' מופיע עשר פעמים בספרים הנחשבים מאוחרים. אלמלא נמצא באקראי פעם אחת בדב' ד: טז, אפשר היה לשייכו בשגגה לרובד המאוחר. הצירוף 'מי בכס/ בהם' שכיח בספרות המקראית של ימי הבית השני (ישעיהו השני, חגי, מלאכי ועזרא). ואולם מבנה דומה לזה מצוי בשמ"א כב: יד — 'מי בכל עבדיך', ובמל"ב יח: לה. והשווה בשמ' טו: יא — 'מי כמוך באלים ה... סב"ל בבניין קל (לשאת) שכיח בישעיהו השני ובאיכה, אך מצוי פעם אחת בכרכת יעקב.

לאיריולקט או כיו"ב. כגון: להטות חסד על (עו' ד: כח; ט: ט); לב אחד (= דעה אחת, דה"א יב: לט; דה"ב ל: יב); ה' הרי ישראל (= ארץ ישראל) ביחזקאל.¹⁰ ה. ולבסוף, מלים יחידאיות רבות המופיעות בספרות המקרא המאוחרת אינן יכולות להימנות עם עמ"ם, אם אין סימנים נוספים המורים על איחורן. למשל: הַכְּרִי שמים (ישע' מז: יג), הַזִּים (ישע' נו: י'), הכפישני (איכה ג: טז), יקוסס (יחז' יז: ט), הַיְדוּת (נח' יב: ח).

ב

אספתי אפוא בהתחשב בסייגים אלה את הצורות המייחדות את עמ"ם לעומת הרובד הקדום לה, עם שאני מפריד בין החומר הדקדוקי לחומר המילוני. את אוצר המלים של עמ"ם, שאינו נמצא במקראית הקלאסית, קיבצתי בשלוש קבוצות:

א. קבוצה של מלים וצירופים שיש להם המשך בלשון התנאים.
 ב. קבוצה של מלים וצירופים שאין כמותם בלשון התנאים, אך משותפים הם לעמ"ם ולארמית (ובכלל זה תרגומי-שאיילה כמו אח"ז, זְכָר).
 ג. שאר המלים והצירופים בעמ"ם, כלומר אלה שאין להם אחים בלשון התנאים ובארמית, והרי יש בהם לייצג את לשון המקרא המאוחרת בטהרתה. כלל היסודות הנבדקים נתמיינו על-פי מקורותיהם וסוגיהם. לקמן לוח המציין במספרים את היסודות החדשים בעמ"ם (שאינן כיו"ב במקראית):¹¹

היסודות	יסודות עצמאיים	יסודות חז"ליים	יסודות ארמיים	סה"כ
פועל	79	48	23	150
שם	176	97	54	327
מליות	36	24	15	75
סה"כ	291 (52.7%)	169 (30.6%)	92 (16.7%)	552

אפשר לראות אפוא שהיסוד העצמאי באוצר המלים של עמ"ם אינו מרכיב שולי ופחות-עור בתוך מרכיבי עמ"ם אלא יסוד איתן ודומיננטי, שאין משקלו נופל כלל

9 בירמ' לב: לט — 'לב' כפשוטו.

10 ראה ש' מורג, 'המסורת הטברנית של לשון המקרא: הומוגניות והטרוגניות', פרקים, ב, ירושלים תשכ"ט-תשל"ד, עמ' 132-136.

11 פירוט החומר (כלל צורות הלשון בלווית הערות) יופיע, אני מקווה, במחקר מקיף המתאר את מעמדה של עמ"ם מצדדים שונים. התמונה המספרית משקפת אל נכון את המצב בכללותו, אך ייתכנו שינויים פה ופה. הנתונים נאספו על-פי ספרים אלה: קהלת, אסתר, דניאל, עזרא, נחמיה ודברי-הימים.

ועיקר ממשקל היסודות ה"זרים". נוסף על כן, מן המפורסמות הוא שאין לשון אשר "לבדה תשכון", ולעולם קיימת השפעת-גומלין בין לשונות אשר דובריהן דרים בכפיפה אחת.¹² על אחת כמה וכמה גדולה ההשפעה ההדדית בחברה דרלשונית, כפי שהיתה החברה היהודית בימי הבית השני.¹³ לכן אין תמה שבספרות המקרא המאוחרת כרבע מכלל היסודות החדשים משותפים לה ולארמית. לשון חז"ל קלטה לתוכה מלוא הטנא פירות ארמיים, ואף-על-פי-כן לא נגרע מחזקתה כלשון העומדת לעצמה (ודוק: כל היסודות ה"ארמיים" שבעמ"ם אין להם המשך בלשון התנאים!). על-פי הלוח דלעיל ניתן לראות שכשני-שלישים מכלל יסודות הלשון החדשים שצאו בעמ"ם (ואין כיו"ב במקראית) נפקד מקומם מלשון התנאים. אין לראות אפוא בעמ"ם לשון חז"ל בתחפושת מקראית, אלא רובד לשון בעל חיוניות ומקוריות שרק כשליש מחידושויו מצא את המשכו בתנאית.

ג

היום מקובל להניח שלשון התנאים (בצורה זו או אחרת) רווחה בארץ כלשון הדיבור כבר בראשית ימי הבית השני ואילו המקראית תש כוחה למן גלות בבל, אך בהיותה לשון היוקרה הספרותית השתדלו הסופרים בכל יכולתם להשתמש בה. במקרים רבים התוצאה שנתקבלה היתה לילל לשונות מלאכותי, היא לשון המקרא המאוחרת.¹⁴ הסוברים שלשון התנאים נהגה בפי העם למן ראשית ימי הבית השני¹⁵ מסתמכים על מציאותם בספרות התנאים של יסודות-לשון הקודמים מבחינה דיאכרונית למקביליהם בלשון המקרא.¹⁶ בין קווי-הלשון הארכאיים בלשון התנאים הדגישו החוקרים בעיקר שלושה עניינים:

12 לכך מוקדש הספר U. Weinreich, *Languages in Contact*, New York 1953 ועייין אף בדברי המבוא הנכוחים של מרטינה לספר זה.

13 להוכחת עניין זה מוקדש חלקו הראשון של מאמרו של י. קוטשר, 'העברית ובנות לוייתה במשך הדורות', בתוך: קוטשר, מחקרים, עמ' שה-שי.

14 כך למשל טוען מ"צ סגל על בעלי ספרי המקרא המאוחרים, במהדורה העברית שלו לדקדוק לשון המשנה, עמ' 12: "... אין כל ספק בדבר שהמקראית לא היתה עוד למחבריהם לשון הדיבור, אלא היתה לשם לשון-הספר בלבד. הם למדו אותה מן הראשונים, והתאמצו להשתמש בה באופן מלאכותי. ולפעמים הם מתקשים בשימושה ומכניסים אל תוכה דיבורים ושימושים מן לשונם המדוברת, כלומר מן הלשון המשנית." על דברים אלה חוזר אף רבין במאמרו המסכם על העברית בסדרה: *Current Trends in Linguistics* (ed. A. Sebeok), Mouton 1970, p. 316 ובמקום אחר אומר רבין על לשונו של ספר אסתר: "... אפשר לקרוא לספר זה טקסט בלשון חז"ל בהשפעה מקראית, באותה מידה של צדק כמו טקסט בלשון המקרא בהשפעה חז"לית" — קובץ מאמרים בלשון חז"ל (בעריכת מ' בראשר), א, ירושלים תשל"ב, עמ' 367. וכיו"ב א' הורביץ, הלשון העברית, עמ' 220.

15 ועל אחת כמה וכמה אלה הרואים את ניצניה של לשון התנאים בימי הבית הראשון — כגון מ' בראשר, אחדותה ההיסטורית, עמ' 95, 98.

16 י. קוטשר, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 30-31.

א. הכינוי הרומז לנקבה 'זו' החוזר אל **da* המקורית (כנגד 'זאת' המקראית אשר סיפחה אל 'זו' את חתימת הנקבה — ת כדי לרמוז למינה).
 ב. צורת הנסתרת בעבר לפעלי ל"י בְּנָת, החוזרת אל **banayat* המקורית (כנגד 'בנתה' המקראית המיוסדת על בְּנָת זו בהיקש לשאר הגזרות).¹⁷
 ג. צירוף הרמז הלא-מיודע 'איש זה', השגור בלשון התנאים, נראה קודם בהתפתחותו לצירוף המיודע 'האיש הזה', שהרי הכינוי הרומז מיידע את הצירוף.¹⁸
 אף-על-פי-כן אין הופעתם של יסודות קדומים בשלב מאוחר בהתפתחות הלשון מעידה בהכרח על קיומם של היסודות האלה במחתרת, ואפשר שצורות לשון שנדחקו מדרך המלך בשלב קדום יאיר להן המזל פנים ותגיע שעתן מאוחר יותר — כדרך שברכות הימים זרחה שמשה של מלת החיבור העברית העתיקה ש; או כשם שצורת הנסתרות בעתיד 'תקטלו', אשר מקבילות לה בספרות הכנענית הקדומה, צפה ועולה בספרות המקרא המאוחרת;¹⁹ או כפי ששל"ט ונגזריו דחקו את רגליו של מש"ל ונגזריו.²⁰

יתר על כן, אין הכרח בהנחה ששלוש הצורות הנ"ל ארכאיות הן:

א. אמנם הצורה 'זו' תואמת כהלכה את כללי המעתק מ-**da* הפרוטו-שמית, אך נראה שדווקא 'זאת' משקפת את השלב הקדום: בהגיית הפוצץ הסדקי ובסיומת של יסוד רומז, ולא דווקא — ת הנקבה, כעדות המואבית וכעדות הארמית העתיקה בכתובת תל פח'ריה, שו' 15.21 אפשר ש'זו' התפתחה מ'זאת' בלשון הדיבור בשלב מאוחר יותר, כאשר האל"ף נאלמה והתי"ו, שנתפשה כתי"ו הנקבה, הושמטה.²²
 ב. אפשר שצורת בְּנָת בל"ח אינה חוזרת כלל אל הצורה הארכאית אלא נגזרה מצורת ההפסק המקראית 'בנתה' בהשמטת ההכרה האחרונה, כהצעתו של י' בלאו.²³
 ג. כיו"ב אפשר שהדגם 'איש זה' בלשון חז"ל אינו חוזר אל ימיה הקמאיים של העברית, בטרם השתגר השימוש המרובה בה"א היידוע — אלא גם הוא אינו אלא תולדתה של הצורה המקראית 'האיש הזה'; כשם שמנהג הלשון הוא להשמיט את אלמנט היידוע משמות 'עצמים שיידועם מוכן מאליו',²⁴ כמו: אלהים, נהר (= פרת),

17 לאחרונה הרחיב את הדיבור על קדמותן של צורות אלה מ' בראשון, אחדותה ההיסטורית, עמ' 91–89.

18 עיין: י' בלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב תשל"ב, עמ' 100.

19 י' קוטשר, מגי"ש, עמ' 250.

20 א' בנדויד, למ"ק ול"ח, א, עמ' 127.

21 עיין J. Barth, *Die Pronominalbildung in den semitischen Sprachen*, Leipzig 1913, s. 105.
 בלאו (לעיל, הערה 18), עמ' 101. הריס בדקדוקו הפניקי *Z. S. Harris, A Grammar of the Phoenician Language*, New Haven 1936 עמ' 54) ציין ש'זאת' נוהגת בגבולית עתיקה, אך כנראה טעות בידו. אפשר שהכתוב 'זא' בארמית העתיקה (כתובת ספירה) מעיד אף הוא על אל"ף עיצורית.

22 תהליך מנוגד, שנקודת המוצא שלו אף היא 'זאת', בא לידי ביטוי בצורה המורחבת 'זאתה' בירמ' כו: ו. (צורה חריגה נוספת בספר ירמיהו היא הצירוף 'דבר הזה' — צורת הכתיב בירמ' מ: ג.)

23 לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 158–159.

24 כהגדרת בנדויד, למ"ק ול"ח, ב, עמ' 631, ובכלל כל פרק מה בעמ' 630–691.

אוהל מועד וכיו"ב — משום שאין לטעות בהם,²⁵ כן אפשר שאף כאן משקף הציורף החז"לי שלב מאוחר של השמטת היידוע המיותר,²⁶ ולא שלב ארכאי.²⁷ משום שהארכאיזמים הנ"ל בלשון התנאים יכולים להתפרש כפרי התפתחות טבעית, נדבך נוסף על לשון המקרא, ומשום שרק כשליש מכלל החידושים בעמ"ם משותפים ללשון התנאים, איני רואה הצדקה לדעה שמאחורי העמ"ם מסתתרת לשון חז"ל בתחפושת של מקראית קלאסית. אין לראות אפוא בחלק החז"לי שבמקראית המאוחרת יסודות שאולים שיש למחקם מחלקה המקורית של עמ"ם,²⁸ אלא נהפוך הוא: מכלל החידושים המרובים שהביאה עמה בכנפיה עמ"ם רק כשליש מצא את המשכו בלשון התנאים.

ד

להבהרת התמונה בחרתי להביא קבוצה של מבחר מלות-דקדוק (function words), אשר ברגיל מספרן מצומצם והרכבן לא-משנתנה בתקופת-לשון אחת.²⁹ השינויים המרובים שחלו במעבר בין תקופת-לשון אחת למשנה יצאו ללמד, ככל הנראה, לא רק על מלות-הדקדוק גופן, אלא על חיוניותה של מסגרת הלשון בכללה, כלומר על מקוריותה ופריוריותה של התקופה האמצעית (עמ"ם), אשר היא העומדת במרכז עיוננו.

מקראית	עמ"ם	תנאית
1. אז	(ו) בכך	באותה שעה, מיד, בו ביום
2. אחר, אחר(י) כן	אחר זה	(ו)אחר(י) כך
אחר(י) הדברים האלה	אחרי (כל) זאת	

25 ראה דיון בעניין זה ודוגמאות נוספות בדקדוקו של גוניוס, סעיף 125f.

26 עניין זה הוא חלק אחד מן הפרשה הסבוכה של הצטרפות ה"א היידוע אל צירופי השם (ובמיוחד צירופי שם-התואר) בלשון חז"ל, ונראה ששימוש ה"א היידוע משתלשל מן הצורות המקראיות. עיין על כך במאמרו של מ' בר-אשר, 'הערות אחדות על היידוע העברי בלשון חכמים', בספרו פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון ו), ירושלים תש"ם, עמ' 97-105; ולאחרונה ח' נתן, מסורתו הלשונית, עמ' 311-318, 359-361. גם בפניית הוולגאריית מסתמנת מגמה של השמטת היידוע מן השם המכונה, מְעִין: האבן ז < אבן ז. עיין: J. Friedrich—W. Röllig, *Phönizisch-punische Grammatik*², Roma 1970, ss. 151—152, § 300

27 התופעה הזאת, שצורה בלתי מידעת יכולה לשקף הן שלב קדום בהתפתחותה של המלה והן שלב מאוחר (שהרי האנטונומזיה מחזירה את הגלגל אחורה בהפכה שם עצם כללי לפרטי) — היא העומדת ביסוד הוויכוח על מהותו של 'השטן' בדה"א כא: א. עיין על כך למשל אצל ש' יפת, אמנות ודעות בספר דברי הימים, ירושלים תשל"ז, עמ' 129-132. לפי דעתי באמת קשה להכריע בוויכוח זה, אך ברי שהשטן הנזכר שם אינו 'מפגע' כבספרות הבית הראשון, ובהיותו פעיל ויוזם משקף שלב חדש בהתפתחות המשמעות שלא נודע כמוהו בספרות הבית הראשון.

28 כטענתו של א' הורביץ, הלשון העברית, עמ' 220.

29 J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge 1968, p. 436: 'A closed set of items is one of fixed, and usually small, membership... grammatical items belong to closed sets and lexical items to open sets'

3. אין, איכה	איככה, היך	היאך, כיצד (כאיזצד)
4. איש איש	איש ואיש (כל איש ואיש)	כל אחד ואחד
5. אָל	על	אצל
6. אשר (+ פֶּעַל)	ה (+ פֶּעַל)	ש (+ פֶּעַל)
7. אָתְּ	אֲתִי	אָתְּ
8. בגלל	בְּשַׁל (באשר -)	משום (משום), בשביל
9. (ב)טרם	עד אשר לא	עד שלא, קודם לש-
10. כי	אשר	ש-
11. כי (+ אז, אם, עתה), וְ	אז, אזי	וְ
12. לכן, על כן	לְהֵן	לפי(י)- כך
13. למען אשר לא (לבלתי, מן + מקור)	למען לא, על דברת שלא	כדי שלא, בשביל שלא
14. מְזֶה וּמְזֶה	מְפֶה וּמְפֶה, הִנֵּה ל... הִנֵּה ל...	מִיָּן וּמִיָּן
15. עד הנה	עַדְנָה, עַן	עדיין (עד אן וכי), אדיין
16. פֶּן, למה	אשר למה	שְׂמָא, שלא

1. אז — (ו)בכך — באותה שעה, מיד, בו ביום

מעניין ש'אז' השכיחה כל כך במקראית נעלמה מהתנאים.³⁰ יש להניח שהתחליף 'ובכך' (קהלת ח: י; אסתר ד: טז) נכנס לעמ"ם (ואל הפיוט הקדום)³¹ בהשפעת הארמית של ארץ-ישראל (אשר היא בתורה המירה את 'ב'אדין' ב'ביכין'),³² אך אין לדעת אל נכון איזו לשון היא המשאילה במקרה זה, משום שעדותה של העברית המקראית קודמת בזמן לעדות הארמית.

2. אַחַר, אַחַר (י, כן, אַחַר) הדברים האלה — אַחַר זֶה, אַחַר (כל) זֶאת — (ו)אַחַר-כֵּן תיאור הזמן מובע בדרכים אחדות במקראית. בעמ"ם ציץ הצירוף 'אַחַר זֶה' (דה"ב לב: ט) אולי בהשפעת 'אַחַר דְּנָה' או 'בְּאַתֵּר דְּנָה' שבארמית הממלכתית, וכן 'אַחַר־זֶאת' (איוב מב: טז; עז' ט: ט), 'אַחַר־כֵּן' (דה"ב כא: יח; לה: כ).³³ 'ואַחַר-כֵּן' — זהו

30 רמז למגמה זו נמצא כבר בכפל-הלשון הנקרה בדה"א טז: ז: 'כיום ההוא אז נתן דויד בראש להדות לה'.

31 נ' ברגרין, בירורי לשון, עמ' 152-154. יש להוסיף שהמלה נקריית כבר בכך-סירא יג, ז: 'ובכך יראך והתעבר בכ'. וכן בהערות גליון לבי"ס לה, ב: 'ובכין' תמורת 'אחר'. ואף בסרך העדה א, יא: 'ובכך יתקבל להעיד עליו משפטות התורא'. כנראה שהוראת 'ובכל זה' בנחמ' יג: ו אף היא: בו בזמן, וכי"ב במגילת המקדש נט, ה.

32 ראה א' טל, לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל-אביב תשל"ה, עמ' 54; בנדויד, ל"מ"ק ול"ח, ב, עמ' 581-582. לאחרונה, בפיוט ארמי שפרסמו קליין (פיוט ארמי, עמ' 91) — בתרגום הנביאים למל"א יד: יד בא הצירוף 'מבכין ולהלאה' המורה ש'ביכין' עניינו 'עתה', 'ברגע זה'. ראה במאמרו של ברגרין, לשונו לעם יט (תשכ"ח), עמ' 56.

33 עיין: א' הורביץ, לשונו של סיפור-המסגרת בספר איוב ומקומה בתולדות העברית המקראית, בית מקרא כ (תשל"ה), עמ' 465. מעניין ש'אחר' עדיין משמש בתעודות הארמיות מים; עיין בספרו של בנדויד, ב, עמ' 448.

הצירוף השליט בתנאית, ואילו צירופים דומים מעין 'לאחר זמן', 'לאחר שעה' ו'לאחר מ' — משמעותם, כנראה הצטמצמה והתייחדה.³⁴

3. איך, איכה — איככה, היך — היאך, כיצד (כאיצד) במקראית משמשות זו בצד זו 'איך' ו'איכה' כמלות שאלה שגורות.³⁵ בעמ"ם נכנסו לשימוש 'איככה' (אסתר ח:ו [2×], שה"ש ה:ג [2×])³⁶ ו'היך' (דנ' י: יז, דה"א יג: יב). צורה זו מתועדת, כנראה, אף במגילת המקדש, עמ' סא,³⁷ ובמגילת ישעיהו השלמה: 'היכה'.³⁸ אמנם 'היך' נקראת אף בתוספתא לסוטה יא, טז על-פי כ"י ארפורט (בניגוד לשאר העדים לתוספתא) ופעם בבראשית רבה ספ"א (עמ' 13 במהד' תיאודור—אלבק); אך משום שצורות אלה חריגות בספרות התנאים, ואילו בכתיב-יד טובים של ספרות התנאים וכן בקטעי הגניזה מופיעה בשכיחות רבה 'היאך',³⁹ אפשר ש'היך' זו כתובה כתיב חסר, מעין 'היך',⁴⁰ או לפנינו מסורת החוזרת אל 'היך' המקראית.⁴¹ על הצורה 'כיצד' ונגזריה סיכמה את החומר ח' נתן.⁴²

4. איש איש — איש ואיש (כל איש ואיש) — כל אחד ואחד את הכינוי הדיסטריבוטיבי נהוג לציין בכל תקופות הלשון בהקדמת 'כל' אל המכונה: 'כל איש'. בצד דרך זו, ולשם הדגשת הפרטים, נוהגת במקראית הכפלת הפרט, כגון: איש איש (שמ' לו: ד).⁴³ בעמ"ם נוספה וי"ו המחברת בין שני הפרטים הזוהים: איש ואיש (אסתר א: ח).⁴⁴ ואילו בלשון התנאים (ולמעשה אף בעמ"ם)⁴⁵ נוספת 'כל' אל הצירוף המחובר: כל אחד ואחד (ברכות ו, ו, וכן במגילת הנחושת בפיסקה האחרונה).⁴⁶

34 עיין ח' נתן, מסורתו הלשונית, עמ' 308, 336–341; ברגרין, כירורי לשון, עמ' 153–154.

35 מקובל להניח ש'איך' היא הנגזרת מ'איכה' מבחינת התפתחות הלשון.

36 ח"א גינזברג (הלשונות השמיות, עמ' 70) הציע ש'איככה' היא תרגום שאילה מוטעה מן 'היכדין'. אך אין צורך בקבלת ההצעה, משום שתיעודה של 'איככה' קודם לזה של 'היכדין' (בארמית של התרגום).

37 ראה א' קימרון, חרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 137.

38 ראה קוטשר, מגי"ש, עמ' 296.

39 ראה למשל ברקדוקו של סגל, עמ' 160; י" שבטיאל, קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 227; ייבין, הניקוד הכבלי, ב, עמ' 1126.

40 כהצעת ח' נתן, מסורתו הלשונית, עמ' 118.

41 'היך' כמלת שאלה בארמית מזדמנת בפיוטים הארמיים; ראה קליין, פיוט ארמי, עמ' 93.

42 בספרה (לעיל, הערה 26), עמ' 307.

43 ואף: 'איש אחד איש אחד' (יהו' ג: יב). ועוד דרכים הנוהגות במקראית: 'שנה בשנה' (ויק' כה: גג), 'בבקר בבקר' (שמ' טז: כא).

44 כלל הדוגמאות נרשמו אצל פולצין, עברית, עמ' 47–51.

45 כגון: 'כל יום ויום', 'אס' ב: יא.

46 עיין על כך בספרו של בנדריד, למ"ק ול"ח, ב, עמ' 472–473. אך יש להעיר שדרך זו אינה שכיחה בתנאית, וברגיל אין נוטים לכפול את הפרט הנדון, מעין 'כל אחד'.

5. אָל – על – אצל

מלת היחס המורה על כיוון ומצטרפת אל פעלי תנועה משנה את פניה. 'אָל' מומרת ב'על' בעמ"ם בהשפעת הארמית הממלכתית, אך היות שבארמית הביניימית והמאוחרת פסקה 'על' להורות על כיוון – משתקף הדבר אף בל"ח, והיא מומרת ב'אצל'. כך למשל אתה מוצא כנגד מלת היחס 'אָל' המצטרפת אל הפעלים בא–הביא–הלך–שלה במקראית את מלת היחס 'על' המצטרפת אל פעלים אלה בעמ"ם (כגון: יחו' לח: יח; ירמ' כה: ט; נחמ' ו: יז; דה"א יג: ב – בהתאמה). ובלשון המשנה מתקשרת אל פעלים אלה מלת היחס 'אצל' (כגון: ר"ה ב, ט; ביצה ה, ו; כלאים ו, ד; מ"ש ה, ח – בהתאמה).⁴⁷

6. אשר (+ פֶּעַל) – ה (+ פֶּעַל) – שָׁ (+ פֶּעַל)

צורות מעין 'ההקדיש' (דה"א כו: כח), 'ההרימו' (עז' ח: כה), אשר ה"א הזיקה מקדימה בהן את פֶּעַל, נהגו בלשון המקרא המאוחרת,⁴⁸ ואין להן זכר בלשון חז"ל.

7. אַתְּ – אֲתִי – אַתְּ

אפשר ש'אַתְּ' חידשה את נעוריה במחצית האלף הראשון לפה"ס ובהשפעתה של הארמית הממלכתית, בד כבד עם צורת 'קטלתי' לציון הנוכחת בעבר.⁴⁹ לכך אין זכר בלשון התנאים.⁵⁰

8. בגלל – פָּשַׁל (באשר ל–) – מָשַׁם (משום), בשביל

אל מלות-הסיבה בגלל, מפני, מן וכיו"ב הצטרפו בעמ"ם אף פָּשַׁל (יונה א: ז, יב) ו'באשר ל' (יונה א: ח).⁵¹ בלשון התנאים עולות מלות-טעם חדשות שאינן תולדה של קודמותיהן.⁵²

9. (ב) טרם – עד אשר לא – עד שלא, קודם ל–

כבר במקראית מסתמנת נטייה להמיר את (ב) טרם' בצירופי-שלילה שהוראתם 'לפני ש–': 'בטרם לא' (צפ' ב: ב – 'בטרם לא יבוא עליכם' [2×]); 'עד לא' (מש' ח: כו) – 'עד לא עשה ארץ'. בעמ"ם נקרה הצירוף 'עד אשר לא' שלוש פעמים בקהלת (יב):

47 עיין על כך אף בספרו של בנדור, ב, עמ' 453; וכן: א' הורביץ, בין לשון ללשון, עמ' 45; א' קימרון, 'למילונה של מגילת המקדש', שנתון למקרא ד (תשמ"ט), עמ' 252.

48 עיין למשל ב-BDB, עמ' 209.

49 ראה קוטשר, מגי"ש, עמ' 20, 142–143, 157–158. אך לגבי 'אתי' הממצא אינו חד-משמעי. (תורתו נתונה לאברהם בן-אמתי על הערתו.)

50 ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, תל-אביב תש"ם, עמ' 466.

51 מקובל להסביר את 'בשל אשר' (קה' ח: יז) כתרגומי-שאיילה של 'בדיל ד' הארמית, אך העדות המקראית קודמת בזמן לעדות הארמית הראשונה.

52 אמנם נ"ה טור-סיני במילון בן-יהודה, עמ' 6841, ניסה לתלות את לידתה של 'בשביל' ב'פָּשַׁל, אך ספק גדול בדבר.

א, ב, ו) באותה ההוראה.⁵³ בלשון התנאים שכיח הציורוף 'עד שלא' (כגון ברכות ג, ב),⁵⁴ ונמצא אף 'קודם לש-' ('קודם לשניתארוסה' — סוטה ב, ו).⁵⁵

10. כי — אשר — ש

מלת הפתיחה הרגילה לפסוקי־תוכן במקראית הריהי 'כי'. הואיל ובארמית משמשת אותה המלה (די) הן לציון פסוקי־זיקה והן כהקדמה לפסוקי־תוכן, נגררה אף העברית בעקבותיה וברובד המאוחר, בעיקר, משמשת 'אשר' אף בתפקידה של 'כי'.⁵⁶ בלשון חז"ל הורישה 'ש' את 'אשר' בתפקידיה השונים.

11. כי (+ אז, אם, עתה), ∅ — אז, אזי — ∅

במשפט תנאי פְּטַל שְׁהָרִישָׁה (antecedens) שלו כוללת מלת שלילה, פּוֹתַחַת הַסִּיפָה (consequent) במקראית בציורופי 'כי': 'כי אז' (שמ"ב ב: כז); 'כי עתה' (ברא' לא: מב); 'כי אם' (שמ"א כה: לד) — אך גם ללא כל סימן (כגון שופ' יד: יח). בעמ"ם נוספו הצורות 'אז' (תה' קיט: צב), ו'אזי' (קכד: ג-ה). ועדות לכך אף במכתבי ברי־כוסבה: 'אללי שהגיים קרבים אלנו אזי עלתי'.⁵⁷ בתנאית שוב אין פסוק הסיפה סינרטי (תענית ג, ח).

12. לכן, על כן — לְהֵן — לפי(י)כך

אם נכללת אף מגילת רות בין ספרי המקרא המאוחרים, אפשר לצרף לרשימה שלנו גם את מלת הקישור לְהֵן (רות א: יג[2×]), השגורה בצורתה זו בארמית המקראית.⁵⁸ צורה זו לא נשתמרה בלשון התנאים ותחתיה צצו מלות אחרות.⁵⁹

13. למען אשר לא (לבלתי, מן + מקור) — למען לא, על דברת שלא — כדי שלא, בשביל שלא

את מקומו של 'למען אשר לא'⁶⁰ תופשים 'למען לא'⁶¹ ו'על דברת שלא' (קהלת ז:

53 אמנם הציורוף 'עד אשר לא' מודמן אף במקראית (שמ"ב יז: יג, מ"א יז: יז), אך כפשוטו (כך שלא).

54 או גם בפירוק הציורוף: לא ישב אדם... עד שיתפלל (שבת א, ב).

55 על-פי נוסח כ"ק ומתניית דתלמודא דבני מערבא. בדפוסים: 'קודם ש', וזה הנוסח הרווח בתלמוד. עיין במילון בן־יהודה, עמ' 5763. בכראשית רבה פ"ג (עמ' 997) נמצא אף 'קודם עד שלא' (=קודם ש) לפי כת"י וטיקן 30. אשר למלת היחס 'קודם', עיין בדבריו של נ' ברורמן, דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך ראשון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 33-34.

56 ראה BDB עמ' 83b.

57 ראה א' הורביץ, בין לשון ללשון, עמ' 161-162.

58 ראה את דברי בארת בספרו הנזכר בהערה 21, עמ' 76 הערה 5; וכן ד' בן־חיים, לשוננו לה (תשל"א), עמ' 251.

59 עיין בדקדוקו של סגל, עמ' 171, ובמאמרו של מ' בית־אריה, בתוך קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, עמ' 326.

60 וכן 'לבלתי', 'מן + מקור'. למעשה אף 'פן' ו'למה' שלא במשפטי שאלה הוראתן דומה. ראה על כך להלן.

61 ראה א' הורביץ, בין לשון ללשון, עמ' 147-148. גם במגילת המקדש (לה: 13-14) נקרה 'למען לוא', כפי שציין א' קימרון במאמרו הנ"ל (הערה 47), עמ' 248.

יד).⁶² בלשון התנאים שכיחים הצירופים 'כדי שלא' (פאה ד, ד), 'בשביל שלא' (דמאי ג, ג).

14. מְזָה וּמְזָה — מְפָה וּמְפָה — מִיָּפֶן וּמִיָּפֶן
תואר הפועל ההדדי לציין המקום השתנה מן המקראית 'מזה ומזה' אל לשון חז"ל 'מיכן ומיכן'. א' הורביץ העמיד על כך שבספר יחזקאל מופיעה המקבילה 'מפה ומפה' כעשרים פעם.⁶³ כך הופיע בדניאל (יב:ה) הביטוי 'הנה ל... הנה ל...'. לביטויים אלה לא נמצא המשך בספרים מאוחרים יותר.

15. עד הנה — עֲדָן, עֲדָנָה — עדיין (עד אן וכו'), אדיין
כבר יהודה בן-קורייש ב'רסאלה'⁶⁴ הציע ש-עֲדָנָה (קהלת ד: ב) ו-עֲדָן (שם, ג) הגן תולדה של 'עד הנה' ו'עד הן' שבמקראית, ומכאן התפתחה 'עדיין' בלשון חז"ל. קוטשרים⁶⁵ הצביע על כך שהזיקה בין הצורות אינה ברורה די הצורך והפנה אל צורות מקבילות אחדות בלשון חז"ל.⁶⁶

16. פֶּן, למה — אשר למה — שְׁמָא, שלא
מלים אלה דומות בהוראתן לקבוצה מס' 13, אלא שבמקרים אחדים נשתמר כאן הקשר אל משפטי השאלה. המלים 'פן' ו'למה' (שלא במשפטי שאלה)⁶⁷ הומרו לעתים בעמ"ם על-ידי 'אשר למה' (דנ' א: י).⁶⁸ בלשון חכמים רווחות 'שמא' ו'שלא' בשימוש זה.⁶⁹

משום מיעוט העדים ומשום דעה קדומה שקנתה לה שבייתה במחקר, סוברים חוקרים רבים שהעברית המקראית המאוחרת אינה אלא יצור כלאיים של המקראית ולשון חז"ל ואילו חלקה המקורי זעום ודל. העיון בחומר שהובא לעיל מצביע — כך נראה — על לשון חיה ותוססת, המחפשת אחר דרכים חדשות בעת התגבשותה; על כך מעיד אף ריבוי הנרדפים בצורות לשון אחדות (איככה-היך; אחר זה-אחרי [כל] זאת;

62 בארמית המקראית נמצא 'על דברת די' (דנ' ב: ל) ו'עד דברת די' (ד: יד). עיין ש' ליונשטם וי' בלאו, אוצר לשון המקרא, ב, ירושלים תש"ך, עמ' 281.

63 ספר בן-יהיים (=מחקרי לשון), ירושלים תשמ"ג, עמ' 173-176.

64 מהר' ד' בקר, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 204.

65 מחקרים, עמ' תנ-תנא.

66 וראה גם: בנרוד, למ"ק ול"ח, א, עמ' 214; ייבין, הניקוד הבבלי, ב, עמ' 1142.

67 ראה BDB עמ' a 554.

68 וכן: שלמה (שה"ש א: ז). הזיקה אל 'למה' (עו' ד: כב) ואל 'די למה' (עו' ז: כג) ניכרת. ועיין ב"א לוי, 'הכינוי "ש" בעברית המקראית לאור האפיגרפיה העתיקה', ארץ-ישראל יח (תשמ"ה), עמ' 150.

69 עיין למשל בדקדוקו של סגל, עמ' 170.

למען לא – על דברת שלא; אשר למה – שְׁלֵמָה). אמנם מיעוט החומר וריבוי הסוגים הספרותיים מקשים על החוקר להעמיד תמונת מצב ברורה, אך שפע יסודות הלשון שנוצרו בתקופת המקרא המאוחרת ואשר אין להם המשך בלשון התנאים (כשני שלישים) מעידים אל נכון על פוריותה ומקוריותה של הלשון זו ומציבים, כמדומה, את רובד הלשון הזה בשורה אחת עם רבדי הלשון המבריחים אותה מזה ומזה.

רשימת קיצורים

- בנודיד, למ"ק ול"ח = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים: כך א, תל-אביב תשכ"ז; כך ב, תל-אביב תשל"א.
- בר-אשר, אחדותה ההיסטורית = מ' בר-אשר, אחדותה ההיסטורית של הלשון העברית ומחקר לשון חכמים, מחקרים בלשון (בעריכת מ' בר-אשר), א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 75–99.
- ברגריין, בירווי לשון = נ' ברגריין, 'בירווי לשון: לאחר מכאן, לאחר מכן וכו', לשוננו לעם לג (תשמ"ב), עמ' 150–156.
- גינזברג, הלשונות השמיות = ח"א גינזברג, 'הלשונות השמיות הצפונית-מערביות', בתוך: האבות והשופטים (בעריכת ב' מזר), תל-אביב תשכ"ז, עמ' 62–75.
- הורביץ, בין לשון ללשון = א' הורביץ, בין לשון ללשון, ירושלים תשל"ב.
- הורביץ, הלשון העברית = א' הורביץ, 'הלשון העברית בתקופה הפרסית', בתוך: שיבת ציון – ימי שלטון פרס (בעריכת ח' תדמור), תל-אביב תשמ"ג, עמ' 210–223, 306–309.
- ייבין, הניקוד הבבלי = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה.
- נתן, מסורתו הלשונית = ח' נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד.
- סגל, דקדוק = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.
- R. Polzin, *Late Biblical Hebrew; Toward an Historical = עברית = Typology of Biblical Hebrew Prose*, Missoula 1976
- קוטשר, מגי"ש = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, ירושלים תשי"ט.
- קוטשר, מחקרים = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.
- M. Klein, 'Targumic Poems From the Cairo Genizah', *Hebrew Annual Review* 8 (1984), pp. 89–99